

УДК (UDC) 94 (37).05 «-01»+355.253.4

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.1\(45\).695](https://doi.org/10.33782/eminak2024.1(45).695)

SUPPLEMENTUM 107 BCE IN CONTEXT OF ANCIENT ROME ARMY TRANSFORMATION

Mykola Oliynyk¹, Sana Strelbycka²

Ukrainian Academy of Printing (Lviv, Ukraine)

¹ e-mail: kolja4791@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

² e-mail: sanazhuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4419-791X>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to study the circumstances of the decision to reinforce the Roman army (*supplementum*) in 107 BCE during the Jugurthine War.

The scientific novelty of the work is in the fact that, for the first time, the problem of *supplementum* (reinforcement for an already operating army) is singled out for a separate study. Process of recruiting volunteer fighters against the background of the war with the Numidians of 112-105 BCE and the internal political struggle in Rome at the end of the 1st century BCE is uncovered using a comprehensive source base. The reasons for the *supplementum*, as well as its specificity, previous appeals to this type of recruitment, and the prerogatives of the Senate or a certain official regarding its implementation and conducting are analyzed.

Conclusions. In the study, we have found out that the information about the *supplementum* for Marius is given only by Sallustius in his work 'Bellum Jugurthinum'. Also, by analyzing the sources, we prove that Marius violated the rule of recruitment under the *supplementum* only in the fact that he recruited representatives of the poorest strata of the society without threatening the existence of the state because there was no threat from Numidia at that time – unlike from the northern borders. So, we cannot exclude the fact that at least half of the reinforcements recruited by Marius were citizens from among the *assidui*, even those who could be the *evocati*. Analyzing the works of J. Rich, P. Brunt, L. de Ligt, and F. Cadiou, it is proven that during that time there was no shortage of 'worthy, good people' (*boni*). This was primarily due to the gradual lowering of the minimum census for military service. Also, the involvement of the impoverished strata of the Roman population was a sporadic practice, because during the 1st century BCE, the traditional recruitment according to property qualifications still took place. Marius took advantage of the opportunity to recruit anyone who wanted to serve under his command.

The accelerated *supplementum* was not something brand new for the Roman army. In the future, prolonged wars would require more and more frequent additional recruitments, but in the sources that describe the events after the Jugurthine War, we do not see passages with such condemnation of actions, as we can see it in the episodes related to the replenishment of the African army conducted by Gaius Marius.

Keywords: *supplementum*, army, reinforcement, Marius, recruitment, Senate

**SUPPLEMENTUM 107 Р. ДО Р.Х.
У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АРМІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ**

Микола Олійник¹, Сана Стрельбицька²

Українська академія друкарства (Львів, Україна)

¹ e-mail: kolja4791@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

² e-mail: sanazhuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4419-791X>

АНОТАЦІЯ

Мета статті: дослідити обставини прийняття рішення щодо поповнення римського війська (*supplementum*) у 107 р. до Р.Х. під час Югуртинської війни.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше проблема *supplementum* (підкріплення для вже діючого війська), виділена в окреме дослідження. На широкій джерельній базі висвітлено процес вербування добровольців на тлі війни з нумідійцями 112-105 рр. до Р.Х. і внутрішньополітичної боротьби в Римі кінця 1 ст. до Р.Х. Проаналізовані причини *supplementum*, а також його специфіку, попередні звернення до цього виду набору та прерогативи сенату чи певної посадової особи щодо його впровадження та проведення.

Висновки. У дослідженні ми визначили, що інформацію про *supplementum* для Марія повідомляє лише Саллюстій у своїй праці «Югуртинська війна». Також, аналізуючи джерела, доведено, що Марій порушив правило набору в рамках *supplementum* лише в тому, що він вербував представників найбідніших верств населення без загрози для існування держави, адже її тоді зі сторони Нумідії не було – на відміну від північних кордонів. Так що не можна відкидати те, що принаймні половину набраного Марієм підкріплення склали громадяни з числа *assidui*, навіть ті ж самі *evocati*. Аналізуючи праці Дж. Річа, П. Бранта, Л. де Ліґта, Ф. Кадю, доведено, що браку в «гідних, добрих людях» (*boni*) тоді не було. Це пов'язано, насамперед, з поступовим зниженням мінімального цензу для проходження військової служби. Залучення зубожілих верств римського населення було спорадичною практикою, адже протягом 1 ст. до Р.Х. продовжувався традиційний вербунок згідно майнової кваліфікації. Марій скористався можливістю набору для усіх бажаних служити під його командуванням.

Прискорений *supplementum* не став чимось революційним для римського війська. У майбутньому тривалі війни вимагали дедалі частіших додаткових наборів, але в джерелах, які описують події після Югуртинської війни, вже не бачимо пасажів з таким осудженням дій, як це спостерігаємо на прикладі епізодів, пов'язаних із поповненням для африканського війська, яке здійснив Гай Марій.

Ключові слова: *supplementum*, військо, підкріплення, Марій, набір, сенат

Вступ

Актуальність даної роботи зумовлена недостатнім дослідженням подій навколо набору 107 р. до Р.Х. (далі в тексті усе літочислення до Р.Х. – *Авт.*) Вчені розглядали політичну, соціальну, організаційну (тактичну) та технічну (озброєння) складові так званої «реформи». Нашим завданням є більш детальний аналіз проведеного Марієм з дозволу сенату *supplementum*, адже у попередніх працях він не був основним для дослідження.

Метою статті є дослідження обставин прийняття рішення щодо поповнення римського війська (*supplementum*) у 107 р. Також нашим завданням є висвітлити дискурс навколо цього додаткового набору – був він самостійною ініціативою Гая Марія чи проведений згідно наказу органів державної влади Риму. Проаналізувати

підходи до проблеми вчених від середини 20 ст. до нашого часу; дослідити повноваження сенату та народного зібрання у військовій сфері республіканського періоду. Хронологічні межі статті – кінець 2 ст., а точніше 107 р. Саме тоді відбувся *supplementum* війська для відправлення його до Нумідії на чолі з новим консулом Марієм, на підтримку вже діючої там армії.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛА

Повноваження сенату у військовій сфері описані у багатьох працях, але вони не були об'єктом окремого дослідження. Переважно, це питання побіжно розглядається у монографіях, присвячених цій державній установі або подібним чином у роботах, що стосуються військової справи республіканського Риму¹.

Проблему додаткового набору згадував ще П. Брант у своїй фундаментальній роботі «*Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*»² («Італійський людський ресурс в 225 р. до Р.Х. – 14 р. по Р.Х.»), де писав про *supplementum* як про поповнення для африканського війська через постанову сенату³. Доволі ґрунтовно додатковий набір Марія описує професор Ноттінгемського університету Дж. Річ⁴. Про підкріплення для легіонів як про явище, що траплялося неодноразово в римській історії, зазначає Ф. Готье у своїй дисертації⁵. Він спростовує той факт, що подібний прецедент міг призвести до створення професійної армії⁶. У подібному ключі характеризує події 107 р. і М.Н. Фацца⁷. Детально описав практику *supplementa* – і не лише Марія, а й воєначальників 1 ст., відомий дослідник республіканського війська Ф. Кадю⁸.

¹ *Игнатенко А.В.* Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: историко-правовое исследование. Свердловск: Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. С. 47-48, 51, 91-94, 134-135; *Олійник М.* Проблема добровільності у комплектуванні римського війська (до реформи Гая Марія). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2018. Вип. 42. С. 217-218; *Портнягина И.П.* Сенат и сенаторское сословие в эпоху раннего принципата: учеб. пособие. Калинин: КГУ, 1982. С. 9, 14; *Сергеев И.П.* Государственные учреждения древних римлян: поздняя Республика и ранняя Империя: материалы к спецкурсу. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. С. 78, 116; *Токмаков В.Н.* Военная организация Рима ранней республики (VI-IV вв. до н.э.). Москва: Изд-во Института всеобщей истории РАН, 1998. С. 162-163; *Bonnefond-Coudry M.* Le Sénat de la république romaine de la guerre d'Hannibal à Auguste: Pratiques Délibératives et Prise de Décision. Rome: École Française de Rome, 1989. P. 262; *Giovannini A.* Les institutions de la République romaine des origines à la mort d'Auguste. Basel: Schwabe Verlag, 2015. P. 138-141.

² Монографія вийшла у 1971 р. й отримала два перевидання – в 1987 і 2001 рр. – *Авт.*

³ *Brunt P.A.* *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*.³ Oxford: Oxford University Press, 2001. P. 430.

⁴ *Rich J.W.* The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1983. Vol. 32. Issue 3. P. 324-326, 328 note 200.

⁵ *Gauthier F.* Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE. A thesis of the degree of Doctor of Philosophy / Department of History and Classical Studies. Montréal: McGill University, 2015. P. 90, 99-100, 115

⁶ *Gauthier F.* The Changing Composition of the Roman Army in the Late Republic and the So-Called “Marian-Reforms”. *The Ancient History Bulletin*. 2016. Vol. 30. P. 105-106.

⁷ *Faszczka M.N.* O reformie, której nie było (Andrzej Graczkowski. O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II-I w. p.n.e.). *Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohortantis (SAMAI V 2020)*. S. 199.

⁸ *Cadiou F.* Le dilectus de l'année 151 et les guerres celtibéro-lusitaniennes: remarques sur la question de la réticence face au service militaire dans la Rome du IIe s. av. J.-C. / I.B. Antela-Bernárdez et T. Naco del Hoyo (Éd.). *Setting landscapes into motion in the Ancient Empires, British Archaeological Reports, International Series 1986*. 2009. P. 25; *Cadiou F.* L'Armée imaginaire. Les soldats prolétaires dans les légions romaines au dernier siècle de la République. *Mondes anciens*, 5. Paris: Les Belles, 2018. P. 73, 80, 104, 176, 210, 241.

Щодо джерел, то *supplementum* 107 р. згадує Саллюстій у своїй праці «Югуртинська війна»⁹. Сама форма подібного набору або, радше, поповнення для війська, практикувалася ще задовго до Марія і про це згадує Лівій¹⁰. У роботі згадуються й інші античні автори – Авл Геллій (Aul. Gell.), Валерій Максим (Val. Max.), Луцій Анней Флор (Flor.), Плутарх (Plut.) та Юлій Експедианцій (Iul. Exup.), але в них фігурує інший термін – «*dilectus*» («*delectus*»), тобто традиційний вербунок до рядів легіонів, призов на обов'язкову службу. Про війну з Югуртою, компетенції сенату у військовій сфері та про особливості військового набору також писали Аврелій Віктор (Aur. Vict.), Аппіан (App.), Варрон (Var.), Діонісій Галікарнаський (Dion. Hal.), Орозій (Oros.), Страбон (Strabo.), Тацит (Tac.) і Цицерон (Cic.).

ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «*SUPPLEMENTUM*» І ПОВНОВАЖЕННЯ СЕНАТУ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ

Термін «*supplementum*» (мн. «*supplementa*») означає «підкріплення» або «поповнення» вже діючого складу військ (легіонів). Як зазначено у «*Dictionnaire Illustré Latin-Français*», існує два значення цього слова¹¹. Перше – проведення *supplementum* з метою поповнення: *in exercituum*¹², з метою доукомплектування військ¹³ або *ad supplementum*¹⁴; *supplementi nomine* – розподілення по легіонах¹⁵, поповнення для покращення ефективності армії¹⁶. Друге – як підкріплення: *supplementum militere*, тобто відправити підкріплення¹⁷; *supplementum legionibus scribere*¹⁸ – вербувати ресурси для посилення легіонів, і як допомога – медична¹⁹ чи пов'язана з магічними діями²⁰ – вже не стосовно військової справи.

У «Латинському словнику» Ч.Л. Льюїса та Ч. Шорта також два визначення, але на відміну від попереднього французького видання, англійські автори чітко розділяють цивільне та військове трактування цього терміну. Так як нас цікавить військова складова значення цього слова, то тут – у контексті військової термінології, *supplementum* – комплектування, поповнення складу військ, часткове

⁹ Sall. Iug. 84.3, 86.4.

¹⁰ Liv. 22.36.2 («*noorum militum alii scripta in supplementum*»), 24.44.7, 25.5.5, 26.1.7, 28.8.11, 29.13.8, 29.24.14, 32.8.2, 34.56.8, 35.20.6, 37.2.2 («*in supplementum addita peditum ciuium Romanorum*»), 37.50.3 («*supplementum quattuor milia peditum Romanorum*»), 40.36.10 («*supplemento*»), 43.1.5 («*supplementum legeret*»), 43.12.2 («*supplementi decernunt*»), 43.12.5 («*ciuium Romanorum, quem in supplementum legeret*»), 43.12.10, 44.1.1 («*supplementum legionum*»). Див. детальніше про практику *supplementum* в першій половині II ст.: Cadiou F. A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34). *Hommages à Carl Deroux, vol. II. Prose et linguistique, Médecine (Collection Latomus, 267)*, edited by P. DeFosse. Bruxelles: Latomus. P. 84-86. *Supplementum* у III ст. див.: Brunt P.A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford: Oxford University Press, 2001. P. 416.

¹¹ Gaffiot F. *Dictionnaire Illustré Latin-Français*. Paris: Hachette, 1934. P. 1523; Lewis Ch.T., *Short Ch. Supplementum*. A Latin Dictionary. Perseus Digital Library. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=supplementum>

¹² Liv. 29.13.8

¹³ Liv. 28.37.4

¹⁴ Liv. 26.47.3

¹⁵ Caes. BC. 3.4.2.

¹⁶ Caes. BG. 7.9.1.

¹⁷ Liv. 30.20.2.

¹⁸ Cic. Fam. 3.3.1.

¹⁹ Suet. Aug. 80.

²⁰ Apul. Met. 2.21.

вербування. У класичному значенні цього слова, – як зазначають автори, – підкріплення²¹. У нашому дослідженні термін «*supplementum*» означає саме як «поповнення», проведене для доукомплектування армії провінції Африка, яка проводила військові дії в Нумідії²² («*postulare legionibus supplementum*» – «вимагав поповнення для легіонів»; «*Ceterum supplementum etiam laetus decreverat*» – «поповнення надав навіть з радістю»)²³.

Перед тим, як безпосередньо перейти до розвитку подій навколо *supplementum* 107 р., з'ясуємо, які повноваження у військовій сфері належали вищим органам державної влади у республіканському Римі. Оскільки сенат відповідав за зовнішню політику, він відігравав вирішальну роль і у військовій сфері. Сенат розподіляв командування між магістратами і тим самим приводив у дію їх військові повноваження, приймав і затверджував їхні донесення та звіти, нагороджував полководців тріумфами й оваціями²⁴. Сенат оголошував війну²⁵, дозволяв набори до війська²⁶, їхнє поповнення, визначав необхідну кількість вояків для проведення тієї чи іншої військової кампанії, виділяв кошти на ведення військових дій²⁷.

На практиці, магістрати отримували верховне командування разом з імперієм від коміцій (претори та консули) або від сенату (диктатори)²⁸. При цьому, консульський *imperium maius* набувався консулами разом із посадою, вже при обранні в центуріатних коміціях. Тобто, саме від сенату залежало затвердження рішення коміцій про обрання консулів. Ці повноваження приводились в дію через видання особливого наказу – *senatusconsultum de provinciis*²⁹.

Стосовно набору, то після того, як було оголошено війну, сенатори встановлювали кількість набору призовників спеціальною постановою (*ex senatusconsulto populusque iusu bellum indictum*)³⁰. Його проводили вищі магістрати,

²¹ Cic. Fam. 3.3.1 («*supplementum legionibus scribere*»); Liv. 1.30.3 («*per causam supplementi ab exercitu discedit*»); Liv. 42.10.12 («*legiones veteres supplemento explere*»); Liv. 26.47.3 («*in supplementum scribere*»); Liv. 28.37.4 («*servos ad supplementum remigum dedit*»); Liv. 42.1.2; Curt. 4.5.18; Iust. 3.4.5 («*milites, qui in supplementum venerant*»). Lewis Ch.T., Short Ch. Supplementum. A Latin Dictionary. Perseus Digital Library.

²² Sall. Iug. 27.5, 28.6.

²³ Sall. Iug. 84.2.

²⁴ Bonnefond-Coudry M. Le Sénat de la république romaine de la guerre... P. 269-274; Giovannini A. Les institutions de la République romaine... P. 80.

²⁵ І.Сергєєв стверджує, що оголошення війни входило у прерогативу центуріатних коміцій. Сергєєв І.П. Государственные учреждения древних римлян... С. 78. Проте, В.Токмаков, посилаючись на Тита Лівія, Діодора та Діонісія Галікарнаського доводить, що участь коміцій у справі оголошення війни була формальною (Liv. VIII.29.6; Dionys. VIII.91.1; IX.69.2; X.43.1). З плином часу, зокрема з другої половини V ст., після прийняття *leges Valeriae Horatiae* в 449 р., роль центуріатних коміцій значно зростає (Liv. 4.30.15, 4.58.8, 7.11.2, 7.32.2, 7.12.6, 9.45.8; Diod. 12.80.7). Згадані у Лівія суперечки щодо того, чи достатньо для оголошення війни сенатконсульту чи все ж вимагається згода народу (Liv. 4.30.15) свідчать, що сенат, принаймні до середини V ст. міг самостійно оголошувати війну, особливо при нападі ворогів (Liv. 2.30.8-9). Про оголошення воєн сенатом, див. також: Bonnefond-Coudry M. Le Sénat de la république romaine de la guerre... P. 262-266.

²⁶ Dionys. 10.43.1.

²⁷ Сергєєв І.П. Государственные учреждения древних римлян... С. 78; Портнягина І.П. Сенат и сенаторское сословие... С. 14.

²⁸ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима... С. 47; Портнягина І.П. Сенат и сенаторское сословие... С. 9; Сергєєв І.П. Государственные учреждения древних римлян... С. 115; Bonnefond-Coudry M. Le Sénat de la république romaine de la guerre... P. 262.

²⁹ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима... С. 48.

³⁰ Токмаков В.Н. Военная организация Рима ранней республики... С. 162.

наділені сенатом імперієм, тобто найвищою військовою владою³¹. Причому, як підкреслює дослідник римського права та війська А. Ігнатенко, дозвіл на цей акт завжди виходив від сенату³². Те ж саме стверджує і харківський історик, професор І. Сергєєв – консули здійснювали набір лише після постанови сенату³³. Першим кроком до реалізації сенатконсульту було проголошення набору тією посадовою особою, яка на даний момент вважалася вищим магістратом держави³⁴. Це могли бути консули, військові трибуни з військовою владою або ж диктатори³⁵. Спеціальним едиктом консул призначав день явки військовозобов'язаних на Капітолій, де трибуни набирали необхідну кількість солдатів³⁶. При необхідності його організовували на місцях³⁷. Тобто, величину, спосіб і час набору визначали консули³⁸.

З плином часу, вже з 3 ст., коли військові кампанії затягувались, основний набір став проводити не сам полководець поточного року – він лише приймав командування військом, вже укомплектованим його попередниками³⁹. Тепер йому випадало організувати лиш проведення невеликого додаткового набору (*supplementum*) – для поповнення втрат у війську⁴⁰.

Консулів обирали у березневі іди (15 березня)⁴¹. Окрім повноважень, окреслених вище, вони мали право скликати народні збори (*ius cum populo agendi*), головували в коміціях, вносили пропозиції (*rogationes*) і контролювали їх виконання. Стосовно їхніх повноважень в управлінні провінціями та арміями, які там дислокувалися, то обом було заборонено залишати свою провінцію без дозволу сенату⁴². Сенат мав право надати воєначальнику наказ чи дозвіл розпустити війська⁴³ або, навпаки, продовжити його повноваження на займаній посаді, незважаючи на протести консула⁴⁴. Коли консул перебував у провінції, його імперій був обмежений лише її територією та використання його у будь-якій іншій провінції вважалось незаконним⁴⁵. З іншого боку, консулу не дозволялося покидати провінцію до виконання того завдання, заради якого він був туди посланий або до прибуття наступника – якщо він не отримав спеціальний дозвіл сенату⁴⁶.

³¹ Сергєєв І.П. Государственные учреждения древних римлян... С. 78, 116; Bonnefond-Coudry M. Le Sénat de la république romaine de la guerre... P. 267-268.

³² Ігнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима... С. 48.

³³ Сергєєв І.П. Государственные учреждения древних римлян... С. 116.

³⁴ Liv. 2.27.10, 2.28.5, 2.32.1, 3.10.9, 3.65.6, 4.55.2; Dion. Hal. 6.23.2, 6.67.3, 11.23.6.

³⁵ Polyb. 6.12.5-8.

³⁶ Polyb. 6.19.6.

³⁷ Liv. 23.32.19.

³⁸ Liv. 3.69.8, 4.22.1, 5.10.4, 7.4.2, 7.23.3, 8.20.3, 10.21.3-4, 10.25.1; Dion. Hal. 6.25.1, 11.24.1; Diod. 14.114.1; Val. Max. 9.34. Ігнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима... С. 51; Олійник М. Проблема добровільності у комплектуванні римського війська... С. 218; Токмаков В.Н. Военная организация Рима ранней республики... С. 163.

³⁹ Liv. 8.17.7, 9.28.2.

⁴⁰ Liv. 9.33.2, 9.39.1-2. Ігнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима... С. 51.

⁴¹ Bonnefond-Coudry M. Le Sénat de la république romaine de la guerre... P. 262; Giovannini A. Les institutions de la République romaine... P. 79.

⁴² Liv. 30.24.1-4, 43.1.4-12. Giovannini A. Les institutions de la République romaine... P. 80.

⁴³ Liv. 34.43.3-9, 40.17.7, 40.36.7, 45.2.1.

⁴⁴ Liv. 41.17.1-4. Giovannini A. Les institutions de la République romaine... P. 80 note 200-202.

⁴⁵ Liv. 10.37, 29.19.6, 31.48, 43.1.9-11.

⁴⁶ Liv. 37.47. Сергєєв І.П. Государственные учреждения древних римлян... С. 117.

ПЕРЕДУМОВИ ЗАТВЕРДЖЕННЯ *SUPPLEMENTUM* ТА АНАЛІЗ ОСНОВНОГО ДЖЕРЕЛА ПРОБЛЕМИ

Затяжні Югуртинська (112-105 pp.) та Кімврська (113-101 pp.) війни оголили усі ті проблеми з якими зіткнувся Рим у другій половині 2 ст. – напружена політична боротьба, корупція, недооцінка ворога та недосвідченість військових, через яких військові дії велися, м'яко кажучи, невдало⁴⁷. Війна з Югуртою збіглася в часі з боротьбою оптиматів і популярів. У 107 р. популяри та вершники на виборах консула висунули кандидатуру Марія, який сам походив з *equites* (вершницького стану)⁴⁸. Для участі у виборах на посаду консула, арпінат прибуває до Риму ще наприкінці 108 р. Але сенат для того, щоб не допустити Марія до проконсулату, не вибирає Африку-Нумідію як консульську провінцію на 107 р., таким чином продовжуючи повноваження Метелла – діючого на той час проконсула Нумідії⁴⁹. Та, попри це, *comitia tributa* обирають Гая Марія консулом на 107 р.⁵⁰ Цього прагнув і народний (плебейський) трибун Тит Манлій Манцін, який власне й головував на *consilia plebis tributa* та домігся ухвали *lex Manlia de bello Iugurthino*⁵¹. Як пише швейцарський вчений Л. Томмен, трибун «...передав консулу Гаю Марію *extra sortem* командування військами проти Югурти..., який раніше був наданий Метеллу Нумідійському за пророгацією сенату»⁵². Це порушило закон Гая Гракха (*lex Sempronia de provinciis consularibus*), згідно якого розподілення компетенції обох консулів належало сенату⁵³. Таким кроком коміції визнали недійсною

⁴⁷ Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 38. С. 198; Maciejowski M. *Wojna jugurtyńska 111-105 p.n.e.* Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2008. S. 122.

⁴⁸ Vell. Pat. 2.11.1; Val. Max. 8.15.7; Plut. Mar. 13; Diod. 34-35.61. Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська... С. 198; Evans R.J. *Gaius Marius: A political biography*. Praetoria: University of South Africa, 1995. P. 32; Lintott A. *Political history, 146-95 B.C.* Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.² Cambridge: Cambridge University Press, 1994. P. 90; Thommen L. *Das Volkstribunat der späten römischen Republik* (Historia Einzelschriften 59). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1980. S. 137.

⁴⁹ Evans R.J. *Gaius Marius: A political biography*. Praetoria: University of South Africa, 1995. P. 90; Giovannini A. *Les institutions de la République romaine...* P. 139 note 55.

⁵⁰ Макс Кері і Ховард Хайс Скаллард пишуть, що Марія обрали *comitia centuriata*, а *comitia tributa* раніше призначили Метелла проконсулом Нумідії. – *Авт.*, див: Cary M., Scullard H.H. *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna*. Tom I. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. S. 418.

⁵¹ Sall. Iug. 73.7. Про повноваження та функції *comitia tributa*, *consilia plebis tributa* та народних трибунів див: Сепгеев И.П. *Государственные учреждения древних римлян...* С. 13-16; Giovannini A. *Les institutions de la République romaine...* P. 39-40, 47-48, 65-66, 68-69; Evans R.J. *Gaius Marius: A political biography...* P. 134-135; Rotondi G. *Leges publicae populi romani: elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*. Milano: Società editrice libraria, 1912. P. 324; Thommen L. *Das Volkstribunat der späten römischen Republik...* S. 137, 172 note 14; Ziółkowski A. *Historia Rzymu*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2010. S. 318.

⁵² Thommen L. *Das Volkstribunat der späten römischen Republik...* S. 100.

⁵³ Детальніше про направлення Марія до Африки і повноваження сенату в царині провінційної політики див.: Drogula F.K. *Commanders & Command in the Roman Republic and Early Empire*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2015. P. 304-306; Моммзен Т. *История Рима: в 5 томах*. Т. II, кн. 4: От битвы при Пидне до смерти Суллы. Москва-Харьков: АСТ, Фолио, 2001. С. 169; Giovannini A. *Les institutions de la République romaine...* P. 137 note 50; Thommen L. *Das Volkstribunat der späten römischen Republik...* S. 96-97; Ziółkowski A. *Historia Rzymu*. Poznań: Wydawnictwo: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2010. S. 318.

постанову сенату (*senatus consultum de provinciis*), згідно якої раніше він довірив Метеллу командування військами в Нумідії. Причому, за словами М. Кері та Х.Х. Скалларда, такими діями було проігноровано прерогативу курії (римського сенату), що рекомендувала продовжити проконсульство Метелла ще на рік. Як стверджують британські автори, таке порушення традиційних повноважень сенату здійснювати загальний нагляд за військовими справами, безсумнівно, було лише вираженням нетерпіння коміцій. Проте, воно створило прецедент, щоб підважити владу цього органу державної влади Риму⁵⁴. Подібним чином трактує дії *comitia tributa* й А. Ігнатенко. Вона стверджує, що коміції знову, після тривалого проміжку часу (такі прецеденти вже мали місце в історії), порушили виключне право сенату⁵⁵. *Senatus consultum de provinciis*, прийнятий стосовно продовження повноважень Метелла у Нумідії, був відмінений⁵⁶. Таким чином, *supplementum* 107 р. був предметом сенатського декрету (*ceterum supplementum etiam laetus decreuerat*)⁵⁷ на прохання консула (*postulare legionibus supplementum*)⁵⁸. Сам набір⁵⁹ відбувся лише після того, як указ сенату був належним чином проголосований (*Nam postquam, omnibus quae postulauerat decretis, milites scribere uoluit [...] contionem populi aduocauit*)⁶⁰.

Перейдемо тепер до аналізу 84-го та 86-го розділів «Югуртинської війни» Саллюстія, в яких детально описані події навколо рішення сенату щодо *supplementum* і думки senatorів щодо наслідків такого рішення та підготовку Марія перед відправленням до Африки⁶¹. Відмітимо, що новообраний консул ретельно готувався до війни, хоча як зазначалося вище, він поспішав з підготовкою. Саллюстій пише: «...особливе значення він надавав приготуваннями до війни: вимагав поповнення для легіонів (*legionibus supplementum*), залучав допоміжні загони, набрані у народів, царів і союзників; крім того, він скликав з Лацію усіх хоробрих вояків, більшість яких він знав по походах, а деяких – за їх

⁵⁴ Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська... С. 200; Cary M., Scullard H.H. Dzieje Rzymu... S. 418-419; Maciejowski M. Wojna jugurtyńska 111-105 p.n.e.... S. 122.

⁵⁵ Наприклад, у 147 р. призначено Сципіона Еміліана консулом в обхід *lex Villia annalis* 180 р. (Cic. Amic. 3.11), адже він не відповідав віку для обіймання цієї посади (*per annos consuli fieri non licebat*). Незабаром Сципіон відбуває до Африки з підкріпленням для військ, що там дислокувалися (App. Pun. 8.17.112; Diod. 32.9a; Vell. Pat. 1.12.3; Liv. Erit. 50.11-12, 51). Також, вже в 134 р., несподівано для самого Сципіона, коміції знову обирають його на посаду консула, а сенат без жеребу призначив йому проконсульство для *Hispania Citerior* (App. Iber. 6.84; Cic. Rep. 6.11; Cic. Amic. 3.11; Polyb. 35.4; Val. Max. 8.15.4; Vell. Pat. 2.4.2; Liv. Erit. 56). Так само сенат робив винятки щодо вікового обмеження права на посаду магістрату для виборів у консули Сципіона Африканського у 205 р. (Liv. 28.38.6), Тит Квінкцій Фламініна у 198 р. (Liv. 32.7.10-12) і Помпея в 70 р. (Cic. De imp. Pomp. 62). – Авт., див.: Момзен Т. История Рима... С. 40; Giovannini A. Les institutions de la République romaine... P. 26 note 50, 183; Lintott A. Political history, 146-95 B.C.... P. 91; Thommen L. Das Volkstribunat der späten römischen Republik... S. 140; Wolff C. Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius. *Latomus*. 2010. № 69. P. 22-23; Ziđkowski A. Historia Rzymu... S. 294-295.

⁵⁶ Sall. Iug. 62.10. *Игнатенко А.В.* Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима... С. 170-171; *Игнатенко А.В.* Обострение политической борьбы в Риме в годы Югуртинской войны и военная реформа Гая Мария. *Ученые записки Хабаровского государственного педагогического института*. 1958. Т. III. С. 185; Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська... С. 200.

⁵⁷ Sall. Iug. 84.3.

⁵⁸ Sall. Iug. 84.2.

⁵⁹ Sall. Iug. 86.2.

⁶⁰ Sall. Iug. 84.5. *Cadiou F.* L'Armée imaginaire... P. 198 note 361.

⁶¹ Sall. Iug. 84.

доброю славою; зустрічаючись з тими, хто відслужив свій термін, він вмовляв їх виїхати разом з ним»⁶².

Вже у 86-му розділі сказано про поспіх зборів перед походом. Бажаючи вдало закінчити набір солдатів, Марій відправляє до Нумідії свого легата Авла Манлія з припасами та жалуванням, а сам залишається для набору підкріплення⁶³. Він навіть не чекає квестора Сулли, який набирав кавалерію, і відправляється на театр військових дій з поповненням для легіонів і допоміжних частин⁶⁴. І лише у 95-му розділі повідомляється про те, що Сулла приєднався до основного війська з великими силами кінноти – *cum magno equitatu*⁶⁵. Ф.Кадю підрахував, що між прибуттям Марія до Африки та приєднанням до нього Сулли з рештою військових сил, пройшло декілька місяців⁶⁶. Усе це підтверджує терміновість заходу, про що писав Р.Дж. Еванс та інші дослідники (див. нижче)⁶⁷. Завдяки цьому проміжку можна й уявити різницю у часі проведення набору між *dilectus*, проведеним згідно із законом та із залученням вояків «не за звичаєм предків і не за розрядами (класами)» – *non more maiorum neque ex classibus*⁶⁸. Та факт залишається фактом – процес відбору до римського війська обов'язково був тривалим, оскільки була необхідність перевірки кожного громадянина на придатність. Можливо, Марій і не досягнув би успішного результату, якби він дотримувався традиційного вербунку. Йому і не вдалося б так оперативного прибути в Африку – задовго до прибуття своїх *equites* і досягнути значних успіхів у війні. Метою таких блискавичних дій було продемонструвати владі в Римі та народу свою ефективність і здатність швидко й оперативного діяти. Саллюстій пояснює, що така ефективність була досягнута після захоплення Капси влітку 107 р.⁶⁹

ДИСКУСІЯ НАВКОЛО *SUPPLEMENTUM* ДЛЯ МАРІЯ В СЕРЕДОВИЩІ АНТИКОЗНАВЦІВ

Ймовірно, оптимати могли згадувати про *supplementum* 107 р. як про подію, що негативно відобразилась на стані римського війська у 50-х – 40-х роках⁷⁰. Еміліо Габба вважає поданий вище аргумент необґрунтованим, адже події після 107 р. не вказували на те, що римське військо стало інструментом для якихось планів арпіната, наприклад, для захоплення влади. Ніщо не вказувало на те, що Марій прагнув до того, щоб самовільно розпоряджатися легіонами⁷¹. Тут ми погоджуємось з італійським вченим. Так, Марій був амбітною людиною, але не настільки, щоб використати армію для власних цілей і знехтувати традиційними республіканськими устоями⁷².

⁶² Sall. Iug. 84.2.

⁶³ Sall. Iug. 86.1-4.

⁶⁴ Sall. Iug. 87.1.

⁶⁵ Sall. Iug. 95.1.

⁶⁶ Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 108-109.

⁶⁷ Ibid. P. 107-108 note 337, 109-111.

⁶⁸ Sall. Iug. 86.2.

⁶⁹ Sall. Iug. 91.4-6, 92.1. Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 112; Maciejowski M. Wojna jugurtyńska 111-105 p.n.e.... S. 128-129; Santangelo F. Marius. London – New York: Bloomsbury Academic, 2016. P. 36; Van Ooteghem J. Caius Marius. Bruxelles: Acad. Royale de Belgique, 1964. P. 153-154.

⁷⁰ «Югуртинська війна» Саллюстія була написана наприкінці 40-х років 1 ст. – Авт., див.: Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 80-81; Evans R.J. Gaius Marius: A political biography. Praetoria: University of South Africa, 1995. P. 75; Harmand J. L'armée et le soldat a Rome... P. 17; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower Shortage... P. 324-325.

⁷¹ Gabba E. Esercito e società nella tarda Repubblica romana. Firenze: La nuova Italia, 1973. P. 33.

⁷² Забігаючи наперед, зазначимо, що набагато радикальнішим від Марія у своїх діях був Сулла, який будучи одержимим ідеєю захоплення політичної влади, повів легіони на Рим і перетнув з ними межі *Pomerium* (Aul. Gell. 10.15.4). – Авт.

Ще в 1967 р. Ж. Харман вважав, що, фактично, мобілізаційний захід 107 р. мав дуже обмежений технічний характер⁷³. А, отже, він вже не міг серйозно вплинути на тогочасну римську військову систему і, тим паче, означати реформування армії на засадах добровільності. Хоча дослідник не відкидає значущості цієї події. З цього приводу Ф. Кадю наводить цитату з праці свого співвітчизника: «Якою б короткою не була інформація щодо рішень Марія в 107 р., контекст подій навколо нього зобов'язує нас прийняти їх буквально»⁷⁴. Таким чином, Ж. Харман виражає лише своє власне твердження, не відкидаючи залучення до війська *capite censi* та, водночас, не вважаючи набір-поповнення 107 р. певним проривом, адже традиційний набір продовжував використовуватися і надалі⁷⁵.

Отже, Марію, який отримав посаду консула в 107 р. і, відповідно, вищу військову владу («*consul armatus*»)⁷⁶, необхідно було набрати додаткові сили для підсилення африканської армії. На той час це було досить проблемним, адже інший вибраний з арпінатом консул, Луцій Кассій Лонгін, який став проконсулом Нарбонської Галлії, мав подібне завдання. Та останньому було покладено провести повноцінний набір – *dilectus*. Вербування більшого війська було пов'язане з відбиттям загрози з півночі. Риму там загрожували кимври та гельвети, які могли підійти до Італії⁷⁷. На що ж розраховував сенат, надаючи Марію повноваження на набір/поповнення? Більшість дослідників, покликуючись на античні джерела, пишуть про те, що сенатори сподівалися на невдалий для арпіната набір, зважаючи на непопулярність цих дій у середовищі потенційних рекрутів.

Звертаючись до основного джерела нашої проблеми, а саме «Югуртинської війни» Саллюстія, останній прагне підкреслити згадку про незвичайні умови проведення *supplementum*: «Дехто казав, що він узяв їх через брак гідних людей (*inopia bonorum*), інші – що це було через честолюбство, бо він завдячував своєю славою та своїм піднесенням таким людям; і справді, – для людини, що шукає влади, найкращими є ті прихильники, які найбільш нужденні, тому що не дорожать своїм майном – та й немає їм чим дорожити, оскільки все, що приносить дохід, в їхніх очах чесне»⁷⁸. Незважаючи на перше враження, яке справляє це речення, сформульоване у недоконованому часі – навряд чи його зміст відображає думки сучасників автора цього пасажу. Скоріш за все, це ретроспективні точки зору і, значною мірою, анахронічні, які могли циркулювати у правлячих колах тих часів, коли Саллюстій писав свою працю⁷⁹. Наприклад Ф. Кадю говорить про обережність у прочитанні античних текстів, де згадуються події навколо *supplementum* 107 р. та його наслідки.

Труднощі полягають ще й у тому, що автори кожного з них дотримуються власної логіки у трактуванні дій Марія, яка обтяжує обробку історичного

⁷³ Harmand J. L'armée et le soldat a Rome de 107 à 50 avant notre ère. Paris: A. & J. Picard et Cie, 1967. P. 11-12.

⁷⁴ Harmand J. L'armée et le soldat a Rome... P. 14; Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 74.

⁷⁵ Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 72-74.

⁷⁶ Сергеев И.П. Государственные учреждения древних римлян... С. 114-116; Giovannini A. Les institutions de la République romaine... P. 49-50.

⁷⁷ Моммзен Т. История Рима... С. 194-195.

⁷⁸ Sall. Iug. 86.3.

⁷⁹ Brunt P.A. Italian Manpower... P. 406-407; Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 81-82; Gabba E. Esercito e società... P. 33-34, 44-45; Lintott A. Political history, 146-95 B.C... P. 92; Wolff C. Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius. P. 18 note 1.

матеріалу, на який вони посилаються. Деякі з них, на думку французького дослідника, взагалі не мали нічого спільного з проблемою вербунку *capite censi*. Інші пропонують власне спотворене тлумачення, щоб краще відповідати темі, – відповідно до епізоду, який мав би бути проілюстрованим. Це, наприклад, Валерій Максим чи Юлій Екcuperанцій, але також, до певної міри, і Саллюстій⁸⁰. Звичайно, вони зберігають пам'ять про реальну подію, але це сконструйована пам'ять, можливо, навіть з нуля.

Специфіка трактування певних подій давніми авторами, й не лише *supplementum* 107 р., полягає в тому, що існував певний зв'язок між *exempla* (пер. з лат «приклад», «зразок». – *Авт.*) та історичним минулим⁸¹. Тобто, вибір певного зразка в історичному та географічному контексті, вже відомому громадськості, пояснює, чому обраний історичний факт не потребує деталізації. Іншими словами, він уже відомий читачам і автор жодного разу не пропонує «збагатити» знання своїх читачів, а навпаки, опирається на їхню історичну культуру, знання, отримані раніше, і все це – лише з метою підвищення ефективності своєї аргументації.

Зважаючи на усі ці причини, немає жодних підстав сумніватися в тому, що Марій дійсно взяв на себе ініціативу на початку 107 р. не брати до уваги критерій перепису для проведення *supplementum*, який щойно був наданий йому указом сенату. Якщо ми відкинемо міркування щодо мотивації консула, то усі тексти сходяться у двох твердженнях: Марій був би першим, хто взяв на себе таку ініціативу⁸², і вона певною мірою порушила справу традиції⁸³.

Щодо самої природи *supplementum* 107 р., тобто чи це було реформою, чи ні, то її важко вирішити лише за допомогою тлумачення доступних нам джерел. На сьогодні, найпоширенішою є версія про намір Марія вирішити проблему з вербунком у короткостроковій чи середньостроковій перспективі набору – кількісного чи якісного. Її перевага полягає в тому, що вона опирається на джерельні тексти (аргумент *inopia bonorum* у Саллюстія див. вище)⁸⁴. Та вона має недолік у складності набору (недостатня кількість придатних до мобілізації або небажання служити. – *Авт.*). Ми також чітко бачимо, що ця гіпотеза є досить доказовою, оскільки передбачає визнання неминучості у наступному відтворенні чи повторі такої міри заходу. Якщо проблема рекрутування стала хронічною проблемою, то з цього випливає, що рішення, якого дотримувався Марій, черпаючи з величезного резервуару людських ресурсів *proletarii/capite censi*, могло бути лише згодом повторене. Ф. Кадю вважає, що розумніше було б дотримуватись простішого пояснення, пов'язаного з безпосереднім контекстом та аналізом подій початку 107 р. й умовами, що склалися навколо обрання Марія на посаду консула (див. вище)⁸⁵.

⁸⁰ Val. Max. 2.3.1; Iul. Exup. 2.9; Sall. Iug. 87.2.

⁸¹ Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 104 note 320.

⁸² Val. Max. 2.3.1; Iul. Exup. 2.9.

⁸³ Aul. Gell. 16.10.14; Iul. Exup. 2.9; Val. Max. 2.3.1; Plut. Mar. 9.1; Sall. Iug. 87.2; Flor. 3.1.13. Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 103-104.

⁸⁴ Sall. Iug. 86.3. Тема занепаду «гідних людей» (*boni*) є частою у працях Саллюстія. – *Авт.*, див.: Cadiou F. Le dilectus de l'année 151... P. 26 note 28. Стосовно тлумачення цього слова та його використання Цицероном та іншими античними авторами – див.: Mouritsen H. The Roman Elite and the End of the Republic: The Boni, the Nobles and Cicero. Cambridge; New York, NY: Cambridge University Press, 2022.

⁸⁵ Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 105-106.

Цікавою є теорія Р. Еванса, автора біографії Марія. Вона є достатньо простою, адже історик пояснює залучення до війська *capite censi* лише необхідністю швидкого набору для найскорішого закінчення війни. І неважливо, яким способом міг би відбутися *supplementum* – головним мав бути результат⁸⁶. Адже, перемога Марія на консульських виборах була заснована на обіцянці енергійно вести війну, щоб швидко її закінчити⁸⁷. Р. Еванс пише про дослідження П. Бранта і Дж. Річа, де вчені доводять, що майновий ценз для служби в армії вже не був визначальним до 107 р., а різниця між *assidui* (*locupletes*) – членами п'ятого та першого, найнижчого класу громадян і пролетаріями, була на той час дуже мізерною⁸⁸. І П. Брант, і Дж. Річ бачать зміни Марія у схемі набору як відносно незначне нововведення щодо цього часу, ймовірно, вже стало нормальною практикою – арпінат міг повторити те, що вже мало місце в історії⁸⁹.

Призов 107 р. певною мірою був підсилений добровільним набором, але до цього кроку вдавалися під час надзвичайного стану – тоді, коли державі загрожувала небезпека (*tumultus*)⁹⁰. Ці добровольці, ймовірно, але не обов'язково, були пролетаріями та служили разом з *assidui*, які продовжували бути основою для наборів до тих пір, поки сенат залишався керуючим органом. Марій був змушений вдатися до набору *volones* (можливо, і з числа *assidui*) та *capite censi*, бо це було швидко, адже традиційний примусовий запис на військову службу (*conscriptio*) зайняв би багато часу. Тоді як добровольців, яких держава постачала зброєю, можна було б зібрати набагато швидше⁹¹. Також Р. Дж. Еванс зазначає, що Марій після відбуття до Африки залишає в Римі свого квестора Л. Корнелія Суллу відповідальним за набір кавалерії традиційним способом (*sic!*) з числа латинян та італійських союзників: «...*L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat*»⁹².

Отже, Марій здійснив набір майже, винятково, з числа добровольців (*sed uti cuiusque libido erat*)⁹³. Плутарх пише, що при цьому було порушено і звичай, і закон⁹⁴. Хоча, як наголошує Дж. Річ, майнова кваліфікація відштовхувалася від звичаю, а не закону (чи права) – особливо до прийняття *lex Sempronia de militibus*

⁸⁶ Спішність у наборі поповнення проявив і попередник Марія, Спурій Постумій Альбін, консул 110 р., коли прибув до Риму для проведення виборів. Причому, в Саллюстія чітко окреслена ця кваліфікація Альбіна: «...*denique omnibus modis festinare*» (Sall. Iug. 39.2). Але плебейські трибуни завадили йому направити це поповнення до Нумідії. – *Аем*.

⁸⁷ Sall. Iug. 64.5.

⁸⁸ Evans R.J. Gaius Marius: A political biography. Praetoria: University of South Africa, 1995. P. 91-92.

⁸⁹ Brunt P.A. The Fall of the Roman Republic. Oxford, New York: Oxford University Press, 1988. P. 253-254; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 324.

⁹⁰ Олійник М. Проблема добровільності у комплектуванні римського війська... С. 216-217.

⁹¹ Cowan R. Roman Legionary 109-58 BC... P. 10; Brunt P.A. The Fall of the Roman Republic... P. 253-256; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 329-330; Evans R.J. Gaius Marius: A political biography. Praetoria: University of South Africa, 1995. P. 92.

⁹² Sall. Iug. 95.1. Evans R.J. Gaius Marius: A political biography... P. 91-92. Викладені вище доводи Р. Еванса без аргументацій були відкинуті Крістофером Ентоні Метью: Matthew C.A. The Enrolment of the *capite censi* by Gaius Marius: a reappraisal. *Ancient History: resources for teachers*. 2006. Vol. 36. Issue 1. P. 6; Matthew C.A. On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010. P. 17. Див. також критичні зауваження щодо позиції К. Метью в: Cadiou F. L'Armée imaginaire... P. 106 note 327, 113-115.

⁹³ Sall. Iug. 86.2.

⁹⁴ Plut. Mar. 9.1.

Гая Гракха⁹⁵. Причому, подібні прецеденти вже були. Згадаймо набір добровольців Сципіоном Африканським у 205 р. (без згоди сенату. – Авт.)⁹⁶ і його внуком – Сципіоном Еміліаном у 134 р.⁹⁷ Але були й інші випадки в історії, коли сенат санкціонував призов на військову службу чоловіків, які, зазвичай, не підлягали набору – переважно тих, які не досягли необхідного для служби віку або, навпаки, застарих для цього⁹⁸. Таких мобілізованих можна було призвати і без законодавства – принаймні Лівій про порушення закону у своїй праці нічого не пише. Федеріко Сантанджело, наприклад, зазначає, що *proletarii*, яких набирив Марій, були не набагато біднішими за значну частину тих, кого брали у військо й раніше⁹⁹.

Ф. Кадю висуває припущення, що більшість контингенту, завербованого Марієм, складала не *capite censi*, а ветерани – *evocati*. Вчений звернув увагу на прислівник *praeterea* (лат. «крім того») з пасажу твору Саллюстія, де описується набір: «..., *praeterea ex Latio sociisque fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci*»¹⁰⁰. У ньому йдеться мова саме про досвідчених у військовій справі *evocati*, яких Марій вмовляв відправитися у похід разом з ним. Цей прислівник, якби розділяє, – зазначає Ф. Кадю, – рамки самого *supplementum* в межах *dilectus* (перша половина речення. – Авт.) і набору *evocati* поза *dilectus*. Як зауважив П. Брант, у період республіки терміни *dilectus*, *supplementum* і *conscribere* майже завжди передбачають звернення до примусу¹⁰¹. А значить, немає сумнівів у тому, що Марій закликав на добровільній основі приєднатися до нього певній категорії вояків, яких він знав особисто і яка була відома полководцю своїми високими бойовими якостями, виокремлюючи їх від тих, які набиралися як *supplementum*¹⁰². Про те, що військо Марія також не повністю складалася з *proletarii/capite censi*, наголошує й Ф. Готье¹⁰³.

⁹⁵ Plut. C. Gracch. 5. Згідно нього, легіонер міг розраховувати на те, що вартість його одягу та спорядження не вирахують з жалування, а то й держава забезпечить його ним у разі потреби. – Авт. Див. детально про цей закон: Олійник М. Спроби військових реформ у Римі (50-х – 30-х років II ст. до н.е.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 40. С. 223-226.

⁹⁶ Liv. 28.45.13, 45.19, 46.1; Plut. Fab. 26.1-2; Zon. 9.11.

⁹⁷ App. Iber. 84. 363-385, 371; Plut. Aropht. Scip. Min. 15. Олійник М. Проблема добровільності у комплектуванні римського війська... С. 224-225; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 302 note 71; Wolff C. Les volontaires dans l'armée romaine... P. 20-24.

⁹⁸ Liv. 25.5.6-8, 45.26.6-7, 47.31.4, 47.33.4. Brunt P.A. Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.³ P. 405-406; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 319 note 147.

⁹⁹ Santangelo F. Marius... P. 34.

¹⁰⁰ Sall. Iug. 84.2.

¹⁰¹ Brunt P.A. Conscription and volunteering in the Roman imperial army. *Acta classica Israelica*. 1974. Vol. I. P. 90.

¹⁰² Cadiou F. Non milites sed pro milite. La question des euocati à l'époque républicaine. *Militares y civiles en la antigua Roma: dos mundos diferentes, dos mundos unidos*, 2010. P. 63.

¹⁰³ Gauthier F. Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE... P. 90. Про тотожність таких груп населення як *proletarii* та *capite censi* доведено рядом дослідників, що опираються на Феста і Цицерона (*proletarium capite censum*: Fest. 253L; Cic. De Rep. 2.40) хоч і Авл Геллій розділяв ці поняття, вважаючи та *capite censi* підкласом пролетаріїв (Aul. Gell. 16.10.11-14). Contra – Жеков Ж. Реформата на Гай Марій – митове и реалност. *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*: научна конференция (г. Велико Търново, 31 октомври 2018 г.). Велико Търново, 2019. С. 13; Cowan R. Roman Legionary 109-58 BC... P. 10.

De Ligat L. Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC

Але Марій порушив правило набору в одному – подібну категорію населення залучали до лав армії лише у разі серйозної небезпеки для держави як, наприклад, у період Другої Пунічної війни. Причому такий набір проводився для поповнення вже діючого війська, як *supplementum*. Неважко здогадатися чому – контингент цього поповнення міг складатися не лише з *proletarii/capite censi*, а й з вільновідпущеників і рабів¹⁰⁴. Таким чином, «селекція» в межах *dilectus* вже відпадала. Югуртинська війна, наскільки відомо, не загрожувала існуванню республіки¹⁰⁵.

Стосовно набору, то Анджей Грачковський у своїй роботі, присвяченій «реформам Марія», недоречно вживає термін «*supremum auxilium*», як екстрений захід «...до якого вдавалися колись у критичних ситуаціях, і завдяки Марію став незабаром використовуватися у такому великому масштабі, що його було прийнято як нормальну практику»¹⁰⁶. Невідомо звідки польський історик бере цей термін, адже у авторів з наведених ним посилань він відсутній¹⁰⁷. Цю помилку повторює й М. Олійник в одній із своїх робіт, присвячених «військовій реформі» Гая Марія, відповідно посилаючись на працю А. Грачковського¹⁰⁸. Що цікаво, словосполучення «*supremum auxilium*» серед джерел згадується лише у Таціта, – в пасажі, присвяченому смерті Британіка та може перекладатися як «остання допомога» чи «остання опора»¹⁰⁹. Також А. Грачковський припускає, що Гай Марій міг задіяти при *supplementum conquistores* – вербувальників, які діяли від імені консула, враховуючи спішність проведення набору для *supplementum*¹¹⁰. Хоча, наприклад Дж. Річ не впевнений, що до їхніх послуг могли вдатися наприкінці 2 ст., оскільки надто мало інформації про те, яким чином міг відбуватися тогочасний відбір до війська потенційних легіонерів («...since there is so much uncertainty about how the levy was conducted in the second century»)¹¹¹. Британському вченому здається малоімовірним, що вже тоді відбулися суттєві зміни у практиці набору. Тобто він піддав сумніву зміну тогочасного підходу до вербування, – коли ті, хто відповідав вимогам, самі зголошувалися до військової служби. Згідно ж нової практики системи відбору, новобранців потрібно було шукати по Італії за участі *conquistores* – навіть, інколи, й без дотримання майнового цензу¹¹².

На думку П. Бранта, Марій мав право залучати добровольців без майнової кваліфікації в силу свого дискреційного імперію (див. прим. 27. – Авт.)¹¹³. Поповнення для традиційного *supplementum* могло бути не надто великим – від

– AD 100. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 98 note 86; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 290 note 13, 327 note 194.

¹⁰⁴ Liv. 22.11.8, 22.57.11, 22.59.12, 23.35.6-7, 26.1.10.

¹⁰⁵ Олійник М. Проблема добровільності у комплектуванні римського війська... С. 216-217; Van Ooteghem J. Caius Marius... P. 148.

¹⁰⁶ Graczkowski A. O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II-I w. p.n.e.). Zabrze-Tarnowskie Góry: Infort Editions, 2019. S. 105.

¹⁰⁷ Ibid. S. 105, note 11.

¹⁰⁸ Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська... С. 200.

¹⁰⁹ Tac. Ann. 13.16.

¹¹⁰ Graczkowski A. O reformie wojskowej Mariusza... S. 112.

¹¹¹ Rich J.W. The Supposed Roman Manpower Shortage... P. 329.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Brunt P.A. Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.³... P. 405-406; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 324 note 179.

3000 до 5000 осіб¹¹⁴. Хоча, за свідченнями Саллюстія, підкріплення для африканської армії було набагато численнішим, ніж визначалося рамками *supplementum* («...*cum aliquanto maiore numero quam decretum erat*»)¹¹⁵. А значить, набраних вояків могло бути біля 7000, а то й більше.

Марій міг мати труднощі з пошуком достатньої кількості *assidui*, які були б готові служити. Щоб не втратити популярності, призвавши військовозобов'язаних громадян проти їх волі, він завербував добровольців (*volones*). Таким чином, він діяв через «дефіцит гідних людей» – *inopia bonorum* (див. вище). Сенат, згідно Саллюстія, знав, що існує загальне небажання служити, і міг готувати для Марія таку своєрідну пастку, але насправді арпінат своїми діями викликав загальний ентузіазм серед народу¹¹⁶. Звичайно, пролетаріїв було завербовано лише обмежене число (переважно, мешканців сіл і невеликих містечок. – *Авт.*)¹¹⁷. Але, тим не менше, це свідчить про те, що сенат був готовий дозволити консулам імпровізувати у питаннях фінансування та рекрутування, – якщо це дозволило б їм у майбутньому досягти успіху у військовій кампанії. А, можливо, однією з причин, яка підштовхнула сенат надати Марію карт-бланш на його *supplementum*, було бажання якомога швидше покінчити з Югуртою, щоб мати можливість підготуватися до розвитку будь-яких подій на північному фронті проти германців¹¹⁸. Сенат, за словами Ф. Готьє, спочатку намагався обмежити можливості Марія набирати поповнення не лише з особистих причин, – через власну неприязнь до арпіната. Безумовно, сенатори пам'ятали поразки біля Нореї (112 р.) та консула Марка Юнія Силана у Трансальпійській Галлії (109 р.) від кимврів¹¹⁹. Відповідно, сенат не бажав, щоб Марій набрав велику кількість вояків через небезпечну ситуацію на півночі. Незабаром, у 105 р. відбудеться ще одна катастрофічна поразка – під Араусіо в 105 р.¹²⁰ Отже, з однієї сторони сенат був налаштований проти Марія, а з іншої – з мовчазної згоди дозволив арпінату завербувати деяку кількість *evocati* та *capite censi/proletarii*, сподіваючись на переможне завершення Югуртинської війни. Забігаючи наперед, зазначимо, що вже у 1 ст. воєначальники починають діяти незалежно від сенату – у плані набору війська та його фінансування¹²¹.

¹¹⁴ Як правило, число *supplementum* рідко перевищувало 3000 осіб (Liv. 32.8.2, 34.56.8, 37.2.2). Хоча, відомий випадок часів Другої Пунічної війни (216 р.), коли поповнення складало 10 000 чоловік за рахунок новобранців. Проте, Лівій пише, що це могло бути не підкріплення для вже існуючої армії з чотирьох легіонів, а додаткове формування ще чотирьох легіонів (Liv. 22.36.2; Polyb. 3.107). Ж. Ван Оотегем подає чисельність набраного Марієм *supplementum* – 4200-6200 чоловік, а П. Брант – 5000 чоловік. – *Авт.*; Van Ooteghem J. Caius Marius... P. 152; Cowan R. Roman Legionary 109-58 BC... P. 10; Brunt P.A. Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.³... P. 407, 430, 648; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 324; Wolff C. Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius... P. 28.

¹¹⁵ Sall. Iug. 86.4.

¹¹⁶ Cadiou F. Le dilectus de l'année 151... P. 26; De Ligt L. Peasants, Citizens and Soldiers... P. 184; Smith R.E. Service in the Post-Marian Roman Army. Manchester University Press, 1958. P. 27.

¹¹⁷ Brunt P.A. The Fall of the Roman Republic. Oxford, New York: Oxford University Press, 1988. P. 77; Gauthier F. Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE... P. 135.

¹¹⁸ Gauthier F. Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE... P. 100 note 303; Van Ooteghem J. Caius Marius... P. 147.

¹¹⁹ Про римські поразки див.: Liv. Epit. 63; 65; Plut. Mar. 16; App. BG. 1.13; Vell. 2.12; Tac. Germ. 37; Strabo. 5.214.

¹²⁰ Gauthier F. The Changing Composition of the Roman Army... P. 105.

¹²¹ Gauthier F. Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE... P. 115, 136.

Саллюстій у своєму творі говорить і про ставлення громадян до військової служби. Малоімовірно, що існувало багато пролетаріїв, які б мали бажання стати легіонерами – незалежно від характеру та місця проходження служби, до якої вони залучалися. І сенат знав про це («*Ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur*»)¹²². Цей пасаж Саллюстія, за словами Дж. Річа, міг проілюструвати нехіть до військової служби у 2-1 ст.¹²³ Причому, британський вчений вважає, що на кінець 2 ст. дефіциту *assidui* не було. Переконливим фактором для рекрутування могла би бути віра в перемогу успішного та талановитого полководця і сподівання на багату здобич¹²⁴. Як ми вже писали, до Марія приєдналися *proletarii* сіл і містечок, а цей контингент, окрім військової здобичі, сподівався і на земельну винагороду¹²⁵. У результаті, їхні надії та сподівання цілком виправдалися¹²⁶. Якби не було бажання служити під командуванням Марія, останній міг би провести традиційний *dilectus* і без втрати популярності, – просто уникаючи залучати всіх, хто не хотів служити. Усі завербовані, яких він записав (*capite censos plerosque*), бажали їхати до Нумідії¹²⁷. Якщо б арпінат поважав неписану традицію (*mos maiorum*), багато хто з набраних був би розчарованим. Марій її порушив, щоб задовольнити своє бажання здобути славу переможця у війні¹²⁸.

Ще дотепер деякі дослідники вважають саме *supplementum* висхідною точкою так званої «військової реформи». Але як можна вважати набір для поповнення вже існуючої армії повноцінною реформою? По суті, після прибуття Марія до Африки, його військо було колишнім військом Метелла з підкріпленням, що включало поповнення для допоміжних військ («...*auxilia a populis et regibus arcessere...*»)¹²⁹, мобілізованих *capite censi* і добровольців – *evocati*¹³⁰. Пролетаріїв залучали й раніше до армії у кризові часи для республіки, а присутність добровольців (*volones, voluntarii*) і ветеранів (*evocati*) в армії була звичною практикою¹³¹. Вдавання до *supplementum* було звичним явищем для обраного магістрата, який очолив армію під час війни, що вже велася¹³². Чисельність війська в Нумідії на 109 р. складала чотири легіони, тобто близько 40 000 чоловік. Стільки ж могло бути союзників, зокрема лігурів, про яких згадує Саллюстій та Орозій¹³³. Марій не мав намірів

¹²² Sall. Iug. 84.3.

¹²³ Cic. Ad Att. 9.19.1.

¹²⁴ Aigner H. Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden Römischen Republik Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität, 1974. P. 159; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 325, 326 note 189; Brunt P.A. Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.³... P. 635-638.

¹²⁵ Brunt P.A. The Fall of the Roman Republic... P. 77.

¹²⁶ Sall. Iug. 84.4, 87.1, 91.6, 92.2; App. BC. 1.29-30; Aur. Vict. De vir. ill. 73.5; Plut. Mar. 14, 29. Brunt P.A. Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.³... P. 635-638; Brunt P.A. The Fall of the Roman Republic... P. 278-280; Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 326 note 191.

¹²⁷ Sall. Iug. 86.2.

¹²⁸ Sall. Iug. 92.1. Rich J.W. The Supposed Roman Manpower... P. 326, 330.

¹²⁹ Sall. Iug. 84.2.

¹³⁰ Gauthier F. Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE... P. 103 note 311.

¹³¹ Олійник М. Проблема добровільності у комплектуванні римського війська...; Santangelo F. Marius... P. 35.

¹³² Навіть, якщо військові дії не проводилися, сенат регулярно розглядав питання щодо проведення *supplementum* для легіонів щовесни, коли нові консули вступали на посаду. – Авт., див.: Rosenstein N.S. Rome at War: Farms, Families, and Death in the Middle Republic. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004. P. 113.

¹³³ Oros. 5.15.6; Sall. Iug. 38.6, 77.4, 93.2, 100.2. Brunt P.A. Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.³... P. 430, 684-685.

створити ще одну консульську армію. Як ми вже зазначали, в нього не було бажання використати ці сили для власних інтересів шляхом порушення конституційних норм Римської республіки¹³⁴.

ВИСНОВКИ

Після аналізу джерел визначено, що інформацію про *supplementum* для Марія повідомляє лише Саллюстій в «Югуртинській війні». Підсумовуючи, зазначимо, що:

По-перше, у 107 р. Гая Марія на посаду консула обирають трибутні коміції.

По-друге, Сенат надає право новообраному консулу провести *supplementum* (поповнення легіонів) згідно існуючої практики для тих магістратів, що очолювали військо.

По-третє, в рамках *supplementum* Марій набирає до війська добровольців (*volones*) з числа досвідчених ветеранів (*evocati*), що не порушувало існуючого закону.

По-четверте, також здійснюється набір, але вже всупереч традиції, незаможних громадян, що були нездатні себе самостійно екіпірувати й озброїти.

По-п'яте, Марій порушує правило набору лише в тому, що представників найбідніших верств населення вербували лише у разі загрози для існування держави. А її тоді зі сторони Нумідії не було – на відміну від північних кордонів. Але не можна відкидати те, що принаймні половину набраного Марієм підкріплення складали громадяни з числа *assidui*, навіть ті ж самі *evocati*.

По-шосте, згідно праці Полібія, військо у 2 ст. набиралися за трибами, як сільськими, так і міськими¹³⁵. Звідси й пасаж Саллюстія про набір вояків з усього Лацію¹³⁶. «Особисто внесеними в списки» за Саллюстієм¹³⁷, могли бути ті, яких Марій включив у *supplementum*, нехтуючи цензовими списками і *tabulae ioniorum*¹³⁸ – найбідніші *proletarii*, які прагнули здобути багаті трофеї. Та їх не могло бути багато.

По-сьоме, доведено (див. праці Дж. Річа, П. Бранта, Л. де Лігта, Ф. Кадю. – *Авт.*), що браку в «гідних, добрих людях» (*boni*) тоді не було. Це пов'язано, насамперед, з поступовим зниженням мінімального цензу для проходження військової служби. Та залучення зубожілих верств римського населення було спорадичною практикою, адже протягом 1 ст. продовжувався традиційний вербунок згідно майнової кваліфікації¹³⁹.

По-восьме, Марій скористався можливістю набору для усіх бажаючих служити під його командуванням. Прискорений *supplementum* не став чимось революційним для римської армії. У майбутньому тривалі війни вимагали дедалі частіших додаткових наборів, але в джерелах, які описують події після Югуртинської війни, вже не бачимо пасажів з таким осудженням дій, як це спостерігаємо на прикладі епізодів, пов'язаних із поповненням для африканського війська, яке здійснив Гай Марій.

REFERENCES

Aigner, H. (1974). *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden Römischen Republik* [The soldiers as a power factor in the outgoing Roman Republic]. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität [in Germany].

¹³⁴ Keppie L. *The Making of the Roman Army: from Republic to Empire*. London: Batsford, 1998. P. 42.

¹³⁵ Polyb. 6.20.1.

¹³⁶ Sall. Iug. 84.2.

¹³⁷ Sall. Iug. 86.2.

¹³⁸ Var. LL. 6.93.

¹³⁹ Cadiou F. *L'Armée imaginaire...* P. 55-269, 295-302.

- Bonnefond-Coudry, M.** (1989). *Le Sénat de la république romaine de la guerre d'Hannibal à Auguste: Pratiques Délibératives et Prise de Décision* [The Senate of the Roman Republic from the War of Hannibal to Augustus: Deliberative Practices and Decision Making]. Rome: École Française de Rome [in French].
- Brunt, P.A.** (1974). Conscription and volunteering in the Roman imperial army. *Acta classica Israelica*, 1, 90-115.
- Brunt, P.A.** (1988). *The Fall of the Roman Republic*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Brunt, P.A.** (2001). *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.*³ Oxford: Oxford University Press.
- Cadiou, F.** (2002). A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34) [About military service in the Roman army in the 2nd century BC: the case of Spurius Ligustinus (Livy, 42, 34)]. In **DeFosse, P.** (Ed.). *Hommages à Carl Deroux*, vol. II: Prose et linguistique, Médecine (Collection Latomus, 267). Bruxelles: Latomus, 76-90 [in French].
- Cadiou, F.** (2018). *L'Armée imaginaire. Les soldats prolétaires dans les légions romaines au dernier siècle de la République* [The Imaginary Army. Proletarian soldiers in the Roman legions in the last century of the Republic]. Mondes anciens, 5. Paris: Les Belles Lettres [in French].
- Cadiou, F.** (2009). Le dilectus de l'année 151 et les guerres celtibéro-lusitaniennes: remarques sur la question de la réticence face au service militaire dans la Rome du IIe s. av. J.-C. [The dilectus of the year 151 and the Celtibero-Lusitanian wars: remarks on the question of reluctance towards military service in Rome 2nd century BC]. In **Antela-Bernárdez, I.B. & Naco del Hoyo, T.** (Éds.). *Setting landscapes into motion in the Ancient Empires, British Archaeological Reports, International Series 1986*, 23-32 [in French].
- Cadiou, F.** (2010). Non milites sed pro milite. La question des euocati à l'époque républicaine [Non milites sed pro milite. The question of euocati during the Republican era]. *Militares y civiles en la antigua Roma: dos mundos diferentes, dos mundos unidos*, 57-78 [in French].
- Cary, M. & Scullard, H.H.** (1992). Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna. T. I. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].
- Cowan, R.** (2017). *Roman Legionary 109-58 BC: The Age of Marius, Sulla and Pompey the Great*. Oxford: Osprey Publishing.
- Crook, J.A., Lintott, A. & Rawson, E.** (1994). Epilogue. In *Cambridge Ancient History*. Second edition. Vol. IX: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. Cambridge: Cambridge University Press, 769-776.
- De Lig, L.** (2015). Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC – AD 100, Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781139003834
- Drogula, F.K.** (2015). *Commanders & Command in the Roman Republic and Early Empire*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press. DOI: 10.5149/northcarolina/9781469621265.001.0001
- Evans, R.J.** (1995). *Gaius Marius: A political biography*. Praetoria: University of South Africa.
- Faszczka, M.N.** (2020). O reformie, której nie było (Andrzej Graczkowski). O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II-I w. p.n.e.) [About the reform that did not exist (Andrzej Graczkowski). About Mariusz's military reform. The birth and development of a professional army in ancient Rome (2nd – 1st century BC)]. *Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis (SAMAI V 2020)*, 196-208. DOI: 10.34616/samai.2020.5.196.208 [in Polish].
- Gabba, E.** (1973). *Esercito e società nella tarda Repubblica romana*. Firenze: La nuova Italia [in Italian].
- Gaffiot, F.** (1934). *Dictionnaire Illustré Latin-Français*. Paris: Hachette [in French].
- Gauthier, F.** (2015). *Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE*. (PhD Thesis). Montréal: McGill University.
- Gauthier, F.** (2016). The Changing Composition of the Roman Army in the Late Republic and the So-Called "Marian-Reforms". *The Ancient History Bulletin*, 30, 103-120.
- Giovannini, A.** (2015). *Les institutions de la République romaine des origines à la mort d'Auguste*. Basel: Schwabe Verlag [in French].
- Graczkowski, A.** (2019). O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II-I w. p.n.e.) [About Mariusz' military reform. The birth and development of a professional army in ancient Rome (2nd–1st century BC)]. Zabrze-Tarnowskie Góry: Infort Editions [in Polish].
- Harmand, J.** (1967). *L'armée et le soldat a Rome de 107 à 50 avant notre ère*. Paris: A. & J. Picard et Cie [in French].
- Ignatenko, A.V.** (1976). *Armiya v gosudarstvennom mekhanizme rabovladelcheskogo Rima epokhi Respubliki: istoriko-pravovoe issledovanie* [Army in the state mechanism of the slave-owning Rome of the epoch of the Republic: Historical and legal research]. Sverdlovsk: Sredne-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].

- Ignatenko, A.V.** (1958). Obostrenie politicheskoy borby v Rime v gody Yugurtinskoy voyny i voennaya reforma Gaiya Mariya. *Uchenye zapiski Khabarovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta, III*, 162-194 [in Russian].
- Keppie, L.** (1998). *The Making of the Roman Army: from Republic to Empire*. London: Batsford.
- Lewis, Ch.T. & Short, Ch.** Supplementum. *A Latin Dictionary*. Perseus Digital Library. Retrieved from <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=supplementum>
- Lintott, A.** (1994). Political history, 146-95 B.C. *Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*² Cambridge: Cambridge University Press, 40-103.
- Maciejowski, M.** (2008). *Wojna jugurtyńska 111-105 p.n.e.* [Jugurthine War 111-105 BC]. Zabrze: Wydawnictwo Infortedititions [in Polish].
- Matthew, C.A.** (2010). *On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Matthew, C.A.** (2006). The Enrolment of the capite censi by Gaius Marius: a reappraisal. *Ancient History: resources for teachers*, 36 (1), 1-17.
- Mommzen, T.** (2001). *Istoria Rima. Ot bitvy pri Pidne do smerti Sully. T. II. Knyga 4* [History of Rome. From the battle of Pydna to Sulla's death]. Vol. 2, book 4. Moskow-Kharkov: AST, Folio [in Russian].
- Mouritsen, H.** (2022). *The Roman Elite and the End of the Republic: The Boni, the Nobles and Cicero*. Cambridge; New York, NY: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781009180665
- Oliinyk, M.** (2018). Problema dobrovlnosti u komplektuvanni rym'skoho viiska [The problem of voluntariness during the recruitment of the Roman army (V-II centuries B.C.)]. *Problemy humanitarnykh nauk*, 38, 191-218. DOI: 10.24919/2312-2595.42.148465 [in Ukrainian].
- Oliinyk, M.** (2017). Sproby viiskovykh reform v Rymi (50-kh – 30-kh rokiv II st. do n.e.) [Attempts at military reforms in Rome (50s – 30s of the II century BC)]. *Problemy humanitarnykh nauk*, 40, 210-235. DOI: 10.24919/2312-2595.40.123246 [in Ukrainian].
- Oliinyk, M.** (2016). Vnesok Haiia Mariia u profesionalizaciyu rym'skoho viiska [Contribution of Gaius Marius to professionalization of the Roman Army]. *Problemy humanitarnykh nauk*, 38, 191-218 [in Ukrainian].
- Portniagina, I.P.** (1989). *Senat i senatorskoe soslovie v epokhu rannego printsypata* [The Senate and the senatorial class in the era of the early principate]. Kalinin: Kalininskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- Rich, J.W.** (1983). The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 32 (3), 287-331.
- Rosenstein, N.S.** (2004). *Rome at War: Farms, Families, and Death in the Middle Republic*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Rotondi, G.** (1912). *Leges publicae populi romani: elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*. Milano: Società editrice libraria [in Italian].
- Santangelo, F.** (2016). *Marius*. London – New York: Bloomsbury Academic.
- Sergeev, I.P.** (2013). *Gosudarstvennye uchrezhdeniia drevnykh rimian: pozdniaia Respublika i ranniaia Imperiia: materialy k spetskursu* [State institutions of the ancient Romans: the late Republic and the early Empire: materials for a special course]. Kharkov: KHNU im. V.N. Karazina [in Russian].
- Smith, R.E.** (1958). *Service in the Post-Marian Roman Army*. Manchester University Press.
- Thommen, L.** (1989). *Das Volkstribunat der späten römischen Republik (Historia Einzelschriften 59)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag [in Germany].
- Tokmakov, V.N.** (1998). *Voennaia organizaciia Rima rannei respubliki (VI-IV vv. do n.e.)* [The military organization of Rome of the early Republic (VI-IV BC)]. Moskva: Izdatelstvo Instituta vseobshchei istorii RAN [in Russian].
- Van Ooteghem, J.** (1964). *Gaius Marius*. Bruxelles: Acad. Royale de Belgique [in French].
- Wolff, C.** (2010). Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius [The volunteers in the Roman army until Marius]. *Latomus*, 69, 18-28 [in French].
- Ziółkowski, A.** (2010). *Historia Rzymu* [History of Rome]. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk [in Polish].
- Zhekov, Zh.** (2019). Reformata na Gai Marii – mitove i realnost [The reform of Gaius Marius – myths and reality]. Proceedings of the Conference: *Blgariia, blgarite I Evropa – mit, istoriia, svremiie: nauchna konferenciia (g. Veliko Trnovo, 31 oktomvri 2018 g.)*. Veliko Trnovo, 9-16 [in Bulgarian].